

QSR – Edycja Polska

Przegląd Socjologii Jakościowej

Tom VI, Numer 2 – Lipiec 2010

<https://doi.org/10.18778/1733-8069.6.2.03>

Agnieszka Kołodziej-Durnaś
Uniwersytet Szczeciński, Polska

Autobiografia Alice Salomon – struktury procesowe biografii a losy narodu niemieckiego

Abstrakt

W artykule podjęto zagadnienie struktur procesowych w autobiografii Alice Salomon i relacji między biograficzną i kolektywną trajektorią. Poza wstępnymi informacjami o samej pionierce pracy socjalnej w Niemczech i jej międzynarodowej karierze w organizacjach ruchu kobiecego w artykule zamieszczono analizę struktur procesowych w jej autobiografii wraz z inspiracjami teoretycznymi, uwagami metodologicznymi oraz danymi o samym tekście. W przeciwieństwie do analizy autobiograficznych wypowiedzi Rudolpha Hössa zamieszczonej w trzech artykułach M. Czyżewskiego i A. Rokuszewskiej-Pawelek, które stanowiły tu do pewnego stopnia wzorzec konstrukcji wywodu, analiza autobiografii Alice Salomon pozwala dostrzec taką sytuację, kiedy trajektoria kolektywna nie pochłania jednostki, ale powoduje, że buduje ona swoją tożsamość przy pomocy na przykład projektów biograficznych pomimo doświadczania cierpienia związanego z trajektorią zbiorową. W porównaniu autobiografii R. Hössa i A. Salomon próbowano wskazać na złożoność losów narodu niemieckiego okresu nazizmu.

Słowa kluczowe

trajektoria, Fritz Schütze, autobiografia, metoda biograficzna, ruch wyzwolenia kobiet, trajektoria indywidualna, trajektoria zbiorowa

Alice Salomon była pionierką ruchu kobiecego w Niemczech, członkinią i współtwórczynią niemieckich i międzynarodowych organizacji kobiecych, propagatorką idei internacjonalizmu, współpracy międzykulturowej, praw człowieka (szczególnie praw pracowniczych kobiet i dzieci), inicjatorką wysiłków zmierzających do profesjonalizacji pracy socjalnej. Była także doktorem ekonomii Berlińskiego Uniwersytetu, założycielką (1908) i wieloletnią szefową oraz wykładowczynią w szkole pracy socjalnej (obecnie Alice Salomon Hochschule Berlin), autorką wielu prac z zakresu ekonomii, socjologii, pracy socjalnej (Salomon 1937a), polityki społecznej, historii, ale także ofiarą nazizmu zmuszoną do emigracji w 1937 roku. Urodzona w 1872 roku w rodzinie żydowskiej przeszła kilka głębokich przemian tożsamości związanych z konwersją na chrześcijaństwo, stylem życia niezgodnym

Dane adresowe autora: Instytut Socjologii, Wydział Humanistyczny, ul. Krakowska 71-79, 71-017 Szczecin, E-mail: akodu@univ.szczecin.pl

z obowiązującym stereotypem biografii kobiety sto lat temu w Niemczech (trzy K – Kinder, Küche, Kirche), opozycją wobec nazizmu, koniecznością spędzenia ostatniego okresu życia w innym państwie, innej kulturze - na emigracji w Stanach Zjednoczonych (Kołodziej-Durnaś 2008). Te tożsamościowe transgresje były stymulowane między innymi przez przynależność do międzynarodowych organizacji ruchu kobiecego i organizacji związanych z upowszechnianiem wiedzy o pracy socjalnej i jej profesjonalizacją (International Council of Women, International Committee of Schools for Social Work), pewną ideologią internacjonalizmu i ponadnarodowej identyfikacji przez te ciała popularyzowanej, szerokimi międzynarodowymi kontaktami i transkontynentalną wymianą myśli i doświadczeń w zakresie walki o prawa kobiet. Jest uznawana za publicystkę, uczoną, polityka. W pracy naukowej zajmowała się głównie ekonomią i pracą socjalną, na przykład: nierównym wynagrodzeniem dla mężczyzn i kobiet (doktorat), diagnozą społeczną warunków socjalnych i terapią społeczną. Obecnie jest patronką kilku szkół związanych z pracą socjalną, pedagogiką społeczną czy ochroną zdrowia (przede wszystkim obchodzącej w roku 2008 stulecie założenia Alice Salomon Hochschule w Berlinie), a także archiwum prowadzonego przez Adriane Feustel, która opiekuje się wieloma z pozostałych po niej dzieł, dokumentów, fotografii i propaguje jej idee, między innymi doprowadzając do zbiorczego wydania trzech tomów jej tekstów (Salomon 1997, 2000, 2003).

Celem niniejszego artykułu jest przyjrzenie się autobiografii Alice Salomon w poszukiwaniu możliwości analizowania jej przez odniesienie do rozwijanych przez Fritza Schützego struktur procesowych, ze szczególnym uwzględnieniem potencjalnych relacji pomiędzy biograficzną i kolektywną bądź kolektywnymi trajektoriami. W artykule tym podejmuję zagadnienie trajektorii ofiary nazizmu. Problem ten można rozpatrywać w kontekście porównania trajektorii indywidualnej i zbiorowej, jak również kontrastu w odniesieniu do trajektorii ofiary i trajektorii sprawcy/oprawcy (Czyżewski, Rokuszewska-Pawełek 1989a, 1989b, 1990), czy wreszcie w perspektywie zestawienia: biograficzne trajektorie vs biograficzne plany działania całej kategorii kobiet, które w okresie opisywanym przez Alice Salomon w jej autobiografii podejmowały próby wyzwolenia się, przejęcia kontroli nad swoim losem, uwewnętrznienia kontroli, czy inaczej jeszcze refleksyjnego zapanowania nad swoim zachowaniem (Schüler 2004) i zaburzenia tego procesu zbiorowego przez trajektorię związaną z nazizmem.

Inspiracje teoretyczne

Tak zarysowany problem opiera się na określonych założeniach ontologii społecznej, jak również oczywiście presupozycjach epistemologicznych i metodologicznych. Jeśli chodzi o charakter bytu społecznego przyjmuję wizję socjologii interpretatywnej, na którą składają się między innymi: procesualny charakter rzeczywistości społecznej i przekonanie, że ludzie nadają sens swojemu działaniu (równocześnie zakładam, że rzeczywistość społeczna jest jednocześnie obiektywna i subiektywna, zastawana i konstruowana (Berger, Luckmann 1983), a także to, że człowiek dąży do posiadania przekonania o kontrolowaniu swojego życia, a jeśli ono zostaje zburzone dąży do jego przywrócenia (Riemann, Schütze 1992)). Zakładam, że możliwe jest odkrycie, poznanie subiektywnych aspektów rzeczywistości społecznej, a szczególnie elementów biografii indywidualnej przez badanie wypowiedzi respondentów pozyskanych w trakcie na przykład wywiadów

narracyjnych, czy zastanych lub stymulowanych dokumentów osobistych – np. autobiografii.

W artykule posługuję się pojęciami struktur procesowych i trajektorii. Są one związane z podejściem procesualnego ujęcia rzeczywistości społecznej, które według symbolicznych interakcjonistów zawiera także przekonania o jego refleksyjnym charakterze oraz pojęcie ładu temporalnego (Konecki 2000: 41-43). Struktury procesowe są częścią koncepcji badawczej F.Schützego, która jest jedną z najbardziej rozwiniętych propozycji badania biografii (program socjologii biografistycznej) w socjologii interpretatywnej (Rokuszewska-Pawełek 1996: 37). Ideę trajektorii przywołuje się w kontekście dokonań metodologów teorii ugruntowanej. Za Krzysztofem Koneckim przyjmuję jej rozumienie Anzelma Straussa (2000: 43) podkreślające procesualny wymiar ludzkiego życia. W tym opracowaniu szczególnie użyteczne będzie węższe rozumienie trajektorii jako procesu wypracowywania nowych interpretacji, pracy nad tożsamością (Konecki 1990, 1992) jednostki (lub zbiorowości), która zostaje poddana zewnętrznym, niezależnym od jej woli okolicznościom, czemu towarzyszy cierpienie (jedna ze struktur procesowych w programie badania biografii F. Schützego). Doświadczenia i przeżycia jednostki są w tym artykule traktowane za Antoniną Kłoskowską (2005: 115) jako źródło poznania narodowości jako elementu ludzkiego świata przeżywanego (fenomenologiczny *Lebenswelt*, świat jednostki Znanieckiego w jego teorii rzeczywistości kulturalnej).

Część metodologiczna

Z orientacją interpretatywną związane jest powtórne zainteresowanie biografią (Rokuszewska-Pawełek 1996: 37), a analiza zawarta w artykule opiera się na koncepcji socjologii biograficznej Fritza Schützego (Prawda 1989; Rokuszewska-Pawełek 1996; Riemann, Schütze 1992; Schütze 1997). Wskazówki metodologiczne zostają w stosunku do pierwotnego programu F. Schützego zmodyfikowane według sugestii Czyżewskiego i Rokuszewskiej-Pawełek (1989, 1990), jako że przedmiotem tego artykułu jest także badanie gotowej, zastanej autobiografii (w przypadku wymienionych autorów – Rudolpha Hössa), a nie wywiadu/wywiadów narracyjnych. Przyjmuję także założenie dotyczące homologii (odpowiedniości) między chronologią doświadczenia i opowiadania (w tym przypadku – spisaną autobiografią) (Schütze 1984; Domecka, Mrozowicki 2008: 136).

Alicja Rokuszewska-Pawełek (1996: 40-41) wskazuje na zmianę w socjologicznym podejściu do biografii - coraz rzadziej jako metody socjologicznej, coraz częściej jako materiału do badania, jako społecznego fenomenu. Autorka przytacza trzy możliwe kierunki badań tak pojętej biografii: przebieg życia (jego instytucjonalizacja), relacja między jednostką a społeczeństwem (np. samodzielne sterowanie życiem bądź podleganie naciskom zewnętrznym) i rekonstrukcja biografii jako poszukiwania reguł selekcji i łączenia wydarzeń i doświadczeń, jakie przytacza narrator. Dostrzegając możliwość i wręcz przewidując owocność badań z perspektywy trzeciej, w tym artykule koncentrować się będę na analizie związanej z drugim kierunkiem zainteresowań badaczy biografii.

O zaletach badania biografii pisała Antonina Kłoskowska (badanie dzienników osobistych jako mało narażonych na ingerencję Badacza; Kłoskowska 1990: 180), dla Znanieckiego i Chałasińskiego autobiografie stanowiły często „główne źródło danych” (Gorzko 2004: 95). Jednocześnie warto zwrócić uwagę na te oceny przydatności metody biograficznej w socjologii, które wskazują na możliwość

wykorzystywania opisów życia jednostek do badania „kolektywnej tożsamości” (Czyżewski, Piotrowski, Rokuszewska-Pawełek 1996) czy „indywidualnego odbicia kultur narodowych” (Kłoskowska 2005: 114, w nawiązaniu do koncepcji jednostek reprezentatywnych Diltheya). Wybór tej metody analizy danych w niniejszym opracowaniu jest podyktowany właśnie jej możliwościami uchwycenia w „zachowaniu się społecznym człowieka” znaczenia „wielkich wydarzeń społecznych” (w przeciwieństwie do badań ilościowych; por. Gorzko 2004: 97 za Chałasińskim), a zestawienie autobiografii Salomon i Hössa jako „kontrastywno-porównawcza analiza przypadków umożliwi przejście do badania z jednej strony kolektywnych procesów społecznych (...), z drugiej zaś kolektywnie podzielanych zasobów interpretacji doświadczenia, w szczególności tożsamości narodowej” (Piotrowski 1996: 8).

W roku 1989 i 1990 Marek Czyżewski i Alicja Rokuszewska-Pawełek w kolejnych numerach *Kultury i Społeczeństwa* opublikowali swoją trzyczęściową analizę autobiografii Rudolpha Hössa. Tekst ten, jak również odwołania do współtwórców metodologicznych podstaw tej analizy stanowią w dużej mierze inspirację niniejszego artykułu. Jednocześnie intencje jego napisania są częściowo zbieżne, a częściowo rozbieżne w porównaniu z artykułami Czyżewskiego i Rokuszewskiej-Pawełek – autorzy ci badali biografie oprawców, sprawców – tu przypadek ofiary.

Najważniejszym powodem zestawienia autobiografii R. Hössa i A. Salomon jest próba wskazania możliwości potraktowania ich jako przedstawiające skrajnie odmienne reprezentacje zachowań Niemców wobec nazizmu. Struktury procesowe wyróżnione w tych autobiografiach mogą być materiałem do badań nad tożsamością narodową Niemców, które przez wiele lat zajmowały Niemców, a także innych aktorów zbiorowych drugiej wojny światowej. „Kim jesteśmy jako naród?”, „co okres Niemiec nazistowskich odsłonił w niemieckim charakterze narodowym” (Bokszański 2006: 54). Dodanie do analiz (auto)biografii sprawców także badań nad dokumentami związanymi z życiem Niemców-ofiar powoduje, że kwestia relacji między tożsamością indywidualną a tożsamością zbiorową jest dużo bardziej złożona, dużo pełniejsza. Pełniejszy z kolei jej obraz może ułatwić badanie tego kolektywu także współcześnie: „poprzez charakterystykę tożsamości kolektywnej właściwej jakiejś szerszej zbiorowości (np. narodowi czy kręgowi kulturowemu) dążyć do opisu efektów procesów zmian społecznych modyfikujących jej system wartości, wzorce osobowościowe czy modele więzi społecznej (Bokszański 2006: 55-56).

Okoliczności i intencja pisania autobiografii

Alice Salomon napisała swą biografię w 1944 roku, około siedem lat po przybyciu do Stanów Zjednoczonych, po wypędzeniu w 1937 roku z Niemiec przez nazistów, na cztery lata przed swoją śmiercią. Napisała ją w języku angielskim, choć nie był to jej język ojczysty. Dlaczego tak się stało można tylko domniemywać. Jednym z wyjaśnień może być po prostu chęć przybliżenia swojej postaci w nowym środowisku, innym przewidywanie, że używanie języka niemieckiego będzie stygmatyzujące (Kaźmierska 1997: 78 - o stygmatyzującym charakterze używania jidysz przez polskich Żydów w Amsterdamie).

Choć Alice Salomon była znana w Ameryce zanim ta stała się jej drugą ojczyzną, za swojego życia nie znalazła wydawcy dla swojej autobiografii. Dopiero

w 1981 roku historyk Joachim Wieler odnalazł ją u jednej z krewnych autorki – Ilse Eden. Ta z kolei przekazała ją Instytutowi Leo Baecka w Nowym Jorku, który opiekuje się materiałami związanymi z historią niemieckich Żydów (Lees 2004a: ix). Co ciekawe, zanim ostatecznie autobiografia ukazała się w języku angielskim (w którym została napisana, Salomon 2004) – została przetłumaczona i opublikowana po niemiecku (Salomon 1983).

Jak pisze we wstępie redaktor wydania anglojęzycznego autobiografii ostatnie piętnaście lat życia jej autorki to był smutny okres, ale łagodzi to przekonaniem, że wiele osiągnęła i nawet pod koniec swojego życia uważała je za udane (Lees 2004b: 1); inaczej o ostatnim okresie życia Alice Salomon wypowiada się Joachim Wieler, który w książce temu jej ostatniemu piętnastoleciu poświęconej (opartej na licznych kwerendach i szerokich badaniach) przedstawia go jako czas załamanej, rozpadłej egzystencji (Wieler 1987).

Choć dla badań z perspektywy trajektorii, radzenia sobie z nią, pracy nad biografią, nieocenionym materiałem byłaby autobiografia lub tekst wywiadu narracyjnego odnoszący się do ostatnich lat życia Alice Salomon, z powodu ich braku głównym materiałem w tym artykule będzie autobiografia obejmująca czas od urodzenia autorki do momentu jej wygnania z Niemiec (1937). Uzupełnieniem tego źródła będzie niewielki tekst spisany przez Alice Salomon, zapewne krótko po spotkaniu z tajną policją Gestapo, a dotyczący przesłuchania. Tekst ten zatytułowany Memorandum, choć opatrzony adnotacją: „tylko do mojego własnego użytku, nie do publikacji, nakazana pełna dyskrecja” – został opublikowany w trzecim tomie dzieł Alice Salomon jako spisany po angielsku w Londynie w dniu 17 czerwca 1937 (Salomon 1937b) prawdopodobnie między innymi po to, by to wydarzenie (traumatyczne, być może zwrotne w biografii) nie zostało zafałszowane przez upływ czasu, ulotność pamięci. Treść tego dokumentu w pewnym zakresie pokrywa się z sytuacją przesłuchania przedstawioną w ostatnim, dwudziestym czwartym rozdziale autobiografii pod tytułem „New Lease on Life” (Salomon 2004: 220-238).

Interesujące i znaczące jak się wydaje dla idei tego tekstu są refleksje autorki we wstępie do wczesnej wersji autobiografii (Salomon 2003: 562; Salomon 2004: 247-248), a dotyczące powiązań historii życia indywidualnego i dziejów narodu, tożsamości prywatnej i zbiorowej, być może także trajektorii jednostki-ofiary i trajektorii kolektywnej narodu-ofiar, a także do idei kulturowej analizy biograficznej (Kłoskowska 1990). Alice Salomon (2003) pisze między innymi:

„Jest to moja autobiografia, ale może ona pomóc rzucić światło na wypaczenie niemieckiego umysłu, które było odpowiedzialne za postawienie ludzkości w obliczu konieczności stoczenia tytanicznej walki o przetrwanie. Życie narodu jest złożone z żywotów jednostek, a los indywidualny po wczesnych latach schronienia na łonie rodziny stopniowo rozszerza się na naród. (...) Moje doświadczenie życiowe jest równoległe do długiego okresu historii Niemiec. (...) Po latach w moim nowym kraju zyskałam nową perspektywę i widzę wiele epizodów z mojego dawnego życia nie jako indywidualne i wyizolowane zdarzenia, ale jako produkt tkanki społecznej, której byłam częścią od urodzenia” (s. 562)²

Alice Salomon mimo umieszczenia w autobiografii wielu fragmentów bardzo osobistych (relacji z matką, wyznania dlaczego nie wyszła za męża, opisy okresów, kiedy nękały ją choroby) traktowała ją jako przesłanie do narodu niemieckiego

²tłumaczenie własne Alicja Kołodziej-Durnaś.

i społeczności światowej, deklarację swoich życiowych celów i ideałów, a jednocześnie przekaz o procesach formowania się mentalności nazistowskiej w Niemczech po dojściu Hitlera do władzy. Przywoływana tu zaś (nie tylko w kontekście wzoru analizy) autobiografia R. Hössa to z jednej strony autoterapia, a z drugiej wykonanie polecenia. Jak pisze M. Broszat, Höss „chce ułatwić pracę psychiatrze więziennemu składając wyczerpujące sprawozdanie o sobie samym”, bo „stoi on zawsze w służbie jakichś autorytetów” i „nieustannie żyje tylko z drugiej ręki”, jest to „akt rezygnacji z własnego ja” (Czyżewski, Rokuszewska-Pawełek 1989b: 165). Autobiografia więc Hössa dowodzi tych procesów „choroby narodowej”, przed którą przestrzegała A. Salomon. Jedna może uzupełniać drugą w próbie pozyskania pełniejszych źródeł danych o charakterze narodowym ówczesnych Niemców, tej określonej formacji kulturowej, którą nazywa się mentalnością nazistowską.

Struktura tekstu głównego autobiografii

Analiza tekstu autobiografii będzie oparta na zasadach przyjętych przez Czyżewskiego i Rokuszewską - Pawełek (1989a, 1989b). Autobiografie Alice Salomon i Rudolfa Hössa ukazują miejscami paralelne, a miejscami kontrastywne aspekty trajektorii. Trajektorium kolektywną oprawców jest w pierwszym przypadku tłem dla trajektorii biograficznej ofiary, w drugim dokumencie trajektorium biograficzne nazisty jest wbudowane w trajektorium kolektywne Niemców. W obu narracjach znajduje się „szereg rozbudowanych fragmentów odnoszących się do okoliczności życia narratora oraz wyrażających stosunek narratora do opisywanych wydarzeń i okoliczności”, składają się one na tak zwaną „narrację pośrednią” (Czyżewski, Rokuszewska-Pawełek 1989a: 37-38). Biografia Alice Salomon, w odróżnieniu od biografii Rudolfa Hössa nie jest typowa; nie tylko, co oczywiste, nie przypomina biografii nazistów, ale jest także wyjątkowa wśród biografii antynazistów i pacyfistów, prześladowanych Niemców pochodzenia żydowskiego, kobiet uczestniczących w ruchu emancypacyjnym – bo te, a także jeszcze inne elementy tożsamości stanowiły o tym, że była to osoba wybitna, raczej otwierająca nowe perspektywy niż uczestnicząca w doświadczeniu pokoleniowym (o pokoleniu w sensie socjologicznym, Kłoskowska 1990).

Autorzy wspomnianego powyżej trzyczęściowego opracowania autobiografii Hössa rozpoczynają od „zdroworozsądkowego streszczenia i prostych obserwacji”, to znaczy od przedstawienia o czym autor pisze, „jakie okresy życia omawia, jakich lat te okresy dotyczą, ile miejsca zajmują opisy poszczególnych okresów życia” (1989: 39). W odniesieniu do tekstu autobiografii Alice Salomon trzeba zacząć od przytoczenia takiego układu treści, jaki sama autorka wprowadziła dzieląc całość na następujące rozdziały:

1. Dziecko z ogrodem (1872-1889) (s. 11-23).
2. Praktyka (1893-1899) (s. 24-36).
3. Poszerzanie horyzontów (s. 37-47).
4. Londyn-Berlin (s. 48-60).
5. Aberdeenowie, Szkocja, Irlandia (1904-1908) (s. 61-67).
6. Dwa zajęcia w życiu: Szkoła Pracy Socjalnej (1907-1913) (s. 68-80).
7. Dwa zajęcia w życiu: Pracownik Międzynarodowej Rady (Kobiet); Kanada i pierwsze spojrzenie na USA (s. 81-88).
8. Mały urobek przed burzą (s. 89-100).
9. „Dowód na rzeczy niewidzialne” (1914) (s. 101-104).

10. Patriotyzm nie wystarczy (1914-1916) (s. 105-111).
11. W Biurze Wojennym (1917-1919) (s. 112-120).
12. Czternaście lat demokracji, I: Lata chaosu (1919-1924) (s. 121-132).
13. Czternaście lat demokracji, II: Moje sprawy zagraniczne (1920-1933) (s. 133-149).
14. Czternaście lat demokracji, III: Społeczna odbudowa (1924-1929) (s. 150-158).
15. Czternaście lat demokracji, IV: Potem nadszedł upadek (s. 159-164).
16. Złoty pierścień przyjaźni (s. 165-172).
17. Strumień lawy (s. 173-180).
18. Tajemnica indywidualnych przystosowań (s. 181-188).
19. Szpieg stoi tuż za tobą (s. 188-190).
20. Odejście nowoczesnej kobiety (s. 191-200).
21. Silni i słabi (s. 201-208).
22. Bóg i Cezar (s. 209-213).
23. Pastorzy... Martin Niemöller (s. 214-219).
24. Nowe życie (s. 220-229).

Autobiografia więc, jako główny korpus książki pod redakcją A. Leesa, ma prawie 220 stron. Do niej dołączone są: przedmowa i podziękowania redaktora, jego wprowadzenie, a po głównej części tomu, czyli właściwej autobiografii, jeszcze trzy dodatki samej bohaterki (dwa teksty o kobietach oraz przedmowa do wczesnej, roboczej wersji autobiografii) oraz przypisy końcowe. Wprowadzenie określające zamiary autorki znajduje się właśnie w tej pierwotnej przedmowie zamieszczonej na końcu tomu. Lata dzieciństwa autorka opisała na 13 stronach (pierwszy rozdział, s. 11-23). Pierwsze praktyki w działalności społecznej, poszerzanie wykształcenia, także formalnego, podane są w dwóch następnych rozdziałach o łącznej długości 19 stron. Kolejne dwie części poświęcone są głównie doświadczeniom zagranicznym – podróżom i kontaktom z zagranicznymi z teoretykami i praktykami pomocy społecznej oraz tego, co dziś można nazywać pracą socjalną. Następne dwa fragmenty noszą tę samą pierwszą część tytułów i dotyczą dwóch głównych zajęć zawodowych Alice Salomon – w pierwszym z nich opisuje okres tworzenia szkoły, w drugim zaś swoją pracę w Międzynarodowej Radzie, łącznie to 20 stron. Kolejnych 11 poświęconych jest w istocie przedstawieniu ówczesnej ewolucji postawy Alice Salomon wobec kwestii społecznych dotyczących kobiet i wyjaśnienia jej wersji feminizmu. Rozdziały dziewiąty i dziesiąty liczące odpowiednio cztery i sześć stron to ilustracja krystalizowania się pewnych postaw życiowych czy przemian: przyjęcia religii chrześcijańskiej wyznania protestanckiego i dochodzenia do ostatecznego przekonania, że patriotyzm nie jest wystarczający, że potrzeba czegoś więcej – jakiejś uniwersalnej międzyludzkiej solidarności (6 stron). Jednak już w następnej (ośmiostronicowej) części odnoszącej się do okresu pierwszej wojny światowej autorka pisze o swojej służbie wojennej (do której została właściwie przymuszona) i swoich rozterkach z tym faktem związanych. W kolejnych czterech częściach autorka opisuje cztery etapy, czy raczej sekwencje (niekoniecznie oddzielne i następujące po sobie) czternastoletniego okresu demokracji: lata chaosu (1919-1924; 12 stron), sprawy zagraniczne autorki (jej aktywność międzynarodowa) (1920-33, 16 stron), społeczna odbudowa (1924-1929, 8 stron), okres upadku demokracji (5 stron). W rozdziale 16 autorka wspomina swoich przyjaciół (7 stron), jakby chciała oddzielić dobre wspomnienia od następującego w kolejnym rozdziale równie długiego opisu postępującego zła w życiu społecznym nazistowskich Niemiec. W części 18 Alice Salomon ukazuje dzieje osób szykanowanych (6 stron),

a w następnej działania swoje i swoich przyjaciół w kraju, z którego mimo wszystko nie decydują się wyjechać (2 strony). W rozdziale 20 koncentruje się na tym, jak naziści traktowali kobiety i w sensie dosłownym i ideowym (9 stron). W części „Silni i słabi” Alice Salomon pokazuje, co znaczyła praca socjalna w wykonaniu hitlerowców (8 stron). Następnie w czterostronicowym rozdziale „Bóg i Cezar” pokazuje próby zawłaszczania religii przez brunatne koszule. Następna część została zaś poświęcona charyzmatycznemu kaznodziei, który próbował podtrzymać na duchu chrześcijan (5 stron), natomiast ostatnia, o nowym życiu autorki, traktuje także o dramatycznych okolicznościach prowadzących do jej wyjazdu z Niemiec przez Anglię do Stanów Zjednoczonych (10 stron).

Kategorie analityczne i cele analizy

Skromnym celem tego opracowania jest takie zanalizowanie autobiografii Alice Salomon, by możliwe było wskazanie na struktury procesowe i na płaszczyzny ewentualnego porównania indywidualnej trajektorii autorki i kolektywnej trajektorii (Czyżewski 1997: 5) a także porównania tak zanalizowanej autobiografii do tej autorstwa R. Hössa (zbadanej już przez M. Czyżewskiego i A. Rokuszewską-Pawełek), by było możliwe ukazanie kontrastywnych postaw Niemców wobec nazizmu.

Zadanie to więc jest częściowo zbieżne z intencjami Fritza Schützego, a częściowo ze zmodyfikowanym wykorzystaniem kategorii analitycznych tego pierwszego przez Czyżewskiego i Rokuszewską-Pawełek. Będzie mnie bowiem interesować zarówno rzeczynista indywidualna i zbiorowa historia, ale również „opis społecznie ukształtowanych sposobów organizowania własnej wypowiedzi autobiograficznej” (Czyżewski, Rokuszewska-Pawełek 1989a: 42), który w przypadku Alice Salomon (a w przeciwieństwie do autobiografii Hössa) powinien wiązać się nie z kolektywnym procesem poddania się społeczeństwa niemieckiego ideologii nazizmu, a z emancypacyjnym i internacjonalistycznym dyskursem uprawianym w środowisku organizacji kobiecych, które współtworzyła Alice Salomon, co pozwoliło jej uniezależnić się, wyzwolić od tego pierwszego wpływu.

Podobnie jak podają w swojej analizie wyżej wspomniani autorzy – wyróżnienie „jednostek” i „całości” (pierwszy krok metody F. Schützego) – w pisanej autobiografii często pokrywają się z akapitami tekstu i rozdziałami lub podrozdziałami (Czyżewski, Rokuszewska-Pawełek 1989: 43). Dalszym „stopniem” analizy autobiografii jest wskazanie tak zwanej „konstrukcji”. Za autorami analizy autobiografii Hössa można tu przyjąć poza „scenami” i „komentarzami” zaproponowanymi przez F. Schützego także „autonomiczne komentarze” i „autokomentarze”, „fragmenty analityczne”, „konstrukcje podrzędne wobec fragmentów analitycznych czyli ilustracje, wyznania, wnioski i pointy” (Czyżewski, Rokuszewska-Pawełek 1989a: 45-6). Ale najbardziej interesującą fazą badania autobiografii Alice Salomon jest, jak się wydaje, wyszczególnienie „struktur procesowych” (*Prozessstrukturen des Lebenslaufs*) („biograficzny plan działania”, „wzorzec instytucjonalny”, „trajektoria”, „przemiana”) jako czterech głównych odmian stosunku narratora do istotnych etapów jego życia (Czyżewski, Rokuszewska-Pawełek 1989a: 46). W tym przypadku można także pokusić się o zaadaptowanie tego narzędzia analitycznego do badania stosunku narratora do faz „historii życia zbiorowego” – w tym przypadku narodu niemieckiego. W dużym stopniu mogą tu pomóc kategorie wprowadzone przez Czyżewskiego i Rokuszewską-Pawełek: linii podstawowej, linii recesywnej i wątków recesywnych

(1989b: 166) – linia podstawowa to linia „podstawowych struktur procesowych i ich układów” pokazująca poszczególne fazy życia, a linia recesywna to linia pokazująca „w jakim stosunku do nich pozostają opracowania własnych doświadczeń i doznań czynione przez narratora, ich wzajemne powiązanie w obrębie całej autobiografii”; wątki recesywne to „stałe tematy pojawiające się w rozważaniach narratora” (1989b: 166). Taka jednakże dalsza analiza biografii Alice Salomon pojawi się w innym opracowaniu, natomiast w tym miejscu skupię się tylko na przedstawieniu, z jakich całości składa się ten tekst i jakie podstawowe struktury procesowe można im przypisać.

Streszczenie analityczne

W tej części przedstawione zostaną główne całości tekstu autobiografii z uwzględnieniem ich powiązania z kategoriami analitycznymi. Ponieważ całości to „dające się odróżnić złożenia, sekwencje jednostek”, „sekwencja jednostek tekstu odpowiadająca dającemu się odróżnić fragmentowi życia narratora” (Czyżewski, Rokuszewska-Pawełek 1989a: 44) przy autobiografii podzielonej uprzednio na rozdziały (odpowiadające często poszczególnym okresom życia autora) wyróżnienie całości może być prostsze. Jednak w przypadku autobiografii Alice Salomon rzadko całość pokrywa się z określonym rozdziałem (często rozdział zawiera w sobie dwie lub trzy całości).

Wprowadzenie (1 strona, s.247-248) – funkcję wprowadzenia pełni tekst zamieszczony na końcu autobiografii redagowanej przez Andrew Leesa zatytułowany: Dodatek C: „Wstęp do wczesnej wersji autobiografii Salomon”. Znajdujemy w nim intencje i uzasadnienie spisania swojej biografii przez Alice Salomon, która wyraźnie łączy swoje losy osobiste z losami narodu i państwa niemieckiego (fragmenty zostały już przytoczone powyżej w części „Okoliczności i intencja pisania autobiografii”).

Całość 1 (7 stron, s. 11-18, lata 1872-1878) obejmuje wczesne lata dzieciństwa przed pójściem do szkoły. A. Salomon opisuje dość sielankowe życie w domu z ogrodem i pełnym rodzeństwem. Występują tu także znaczące akcenty podejmowania biograficznego planu działania już w wieku 5 lat: „Nawet jako małe dziecko miałam nadzieję na karierę zawodową. W wieku pięciu lat, zanim poszłam do szkoły chciałam zostać nauczycielką (...). Poza tym, przez całe swoje życie chciałam podróżować i zwiedzać świat...” (s.12) To silne wczesne przekonanie o potrzebie odnalezienia własnej drogi i możliwości pokierowania swoim życiem stoi w niejkiej sprzeczności w naszkicowanym w tej całości rodzinno-społecznym tłem (instytucjonalne wzorce działania). Kobiety w ówczesnych Niemczech nie miały wielu szans edukacyjnych i zawodowych, a sam ojciec Alice zapisał w testamencie swoje życzenie, by córki spełniły się w małżeństwie (najlepiej, by wyszły za mąż za przedsiębiorców) (s. 13). Jednocześnie ojciec Alice uważał ją za najzdolniejszą ze swoich dzieci. Natomiast matka wpajała córce, że nadała jej imię księżniczki Hesji, ponieważ jest godnym naśladowania wzorem oddania rodzinie i kochającą córką (13)

Całość 2 (6 stron, s. 18-23, lata 1878-1889) odnosi się do lat szkolnych dzieciństwa Alice Salomon. Z tego fragmentu wyłania się obraz Alice jako żywej, zdeterminowanej do działania, jednocześnie ze „skłonnościami metodycznymi” do planowania, regulowania, porządkowania rzeczy w czasie i przestrzeni (s. 18). Jednak ten okres życia A. Salomon najbliższy spośród struktur procesowych jest

trajektorii. Autorka traci ojca (co bardzo przeżywa), to pociąga za sobą obniżenie się statusu majątkowego rodziny (musieli się wyprowadzić z domu z ogrodem, odprawić nianię) i w konsekwencji zmniejsza poczucie bezpieczeństwa dzieci. Do domu wrócił starszy brat z Anglii, a Alice będąc już poniekąd feministką niezbyt przychylnym okiem patrzyła na to, że to on ma przejąć schedę po ojcu i przewodzić rodzinie (s. 22). Do tego smutku i cierpienia dochodzi jeszcze śmierć siostry – Alice ma wtedy siedemnaście lat i pisze, że to był koniec jej dzieciństwa (s. 23).

Całość 3 (6 stron, s. 24-30, lata 1893-1894). – to mniej więcej połowa objętości rozdziału dotyczącego początków zawodowej kariery, „terminowania”. W opisie współtworzenia organizacji związanych z pomocą innym i pracy na ich rzecz autorka wskazuje zarówno na aspekty instytucjonalnego wzoru działania (funkcjonowanie w organizacji, konieczność podjęcia jakiegoś zajęcia), jak i biograficznego planu działania (wybór niezbyt popularnego, pozamałżeńskiego i pozarodzinnego modelu życia, a także początki dokształcania się – na przykład uczestnictwo w wykładach Maxa Webera).

Całość 4 (6 stron, s. 30-36, lata 1894-1899) – to część, w której dominuje opis współpracy z „Frau” Schwerin – osobą, która miała ogromny wpływ na rozwój osobowy Alice Salomon, współpracy, która miała formę relacji mistrz-uczeń. Ten passus odpowiada zarówno strukturze procesowej w rodzaju wzorca instytucjonalnego (poddanie się przewodnictwu mistrza), jak i przemianie – szczególnie pod wpływem wzoru i przyjaźni Jeanette Schwerin ostatecznie dojrzewa przekonanie o powołaniu do innego życia niż rola żony i matki – krystalizacja powołania jako odkrycie nowych możliwości, wyzwanie, większe szanse i konieczność intencjonalnego działania, wyjście z instytucjonalnych wzorców: „życie w związku małżeńskim jest prostsze, obowiązki są oczywiste (...) kobieta nie musi podejmować decyzji” (s. 36).

Całość 5 (7 stron s.37-44, lata 1900-1902) - coraz bardziej intensywna społeczna aktywność Alice Salomon przeplatana z rozważaniami o niejako paralelnie wzmacniającym się emancypacyjnym ruchu kobiet (indywidualny i zbiorowy biograficzny plan działania).

Całość 6 (3,5 strony, s. 44-47, lata 1902-1906) traktuje o nagłej, nieoczekiwanej zmianie, jaką były w życiu Alice Salomon studia uniwersyteckie i uzyskanie tytułu doktora ekonomii. Ta niespodziewana szansa, okazja wykorzystana przez autorkę biografii jest czymś, czego ona nie planowała, a jednak sytuacją, która odkryła przed nią nowe możliwości, nowe horyzonty. Można uznać ten etap życia A. Salomon za pierwszą przemianę – napotkanie „nowych i wzbogacających możliwości życiowych” (por. Czyżewski, Rokuszewska-Pawełek 1989a: 46).

Całość 7 (12 stron, s. 48-60, lata 1899-1904) to okres określany w kategoriach struktur procesowych jako instytucjonalny wzorzec przebiegu historii życia. Jest to ten etap biografii Alice Salomon (wyznaczony przez Londyn-Berlin – dwa miejsca spotkań Międzynarodowej Rady Kobiet), kiedy zaczyna podlegać ona kontroli ze strony organizacji i instytucji, do których chciała zresztą należeć i je współtworzyć. Że nie jest to już okres tylko biograficznego planu działania mogą świadczyć pewne konflikty, zatargi, a także pomniejszych nieporozumienia z innymi przedstawicielkami ruchu kobiecego, członkiniami tych samych organizacji. Mimo, że nie była to kariera zawodowa w sensie w jakim dziś ją rozumiemy, wydaje się, że Alice Salomon przeżywała „normalną” presję ze strony organizacji, w których działała. Akcent biograficznego planu działania ujawnia się zdecydowanie na początku całości w wypowiedzi nawiązującej do dziecięcego marzenia o podróżach po całym świecie i konstatacji, że udało się to osiągnąć.

Całość 8 (ponad 6 stron, s. 61-67, lata 1904-1908) opisuje podróże Alice Salomon do Szkocji i Irlandii i pobyt w gościnie u państwa Aberdeen. Byli dla Alice mistrzami. Alice uczyła się pracy społecznej od Lady Aberdeen. Ponownie był to szczęśliwy okres rozwoju osobowego i zawodowego – instytucjonalny wzorzec przebiegu cyklu życia i w jakimś sensie także ponowna przemiana – odkrycie możliwości, jakie niesie powołanie do pomocy innym i poczucie szczęścia związane z możliwością obcowania z takimi wzorami do naśladowania.

Całość 9 (2 strony, s. 68-70, rok 1907) to opis zakazów i przeszkód stawianych kobietom, które chciały zajmować się kwestiami społecznymi i politycznymi w ówczesnych Niemczech. Przedstawienie tyleż dramatycznej co absurdalnej sytuacji, w której kobieta zaproszona na otwarcie dorocznego spotkania Towarzystwa Reformy Społecznej nie może wygłosić inauguracyjnego wykładu (może to zrobić w jej imieniu tylko mężczyzna, a jej wolno jedynie słuchać z oddali z nakazem nieokazywania ani poparcia, ani sprzeciwu wobec wygłaszanych treści) świadczyć może o współodczuwaniu przez autorkę kolektywnej trajektorii kobiet.

Całość 10 (prawie 6 stron s. 70-77, rok 1908) – spełnia się dziecięce marzenie i biograficzny plan działania – Alice Salomon zakłada w 1908 roku szkołę, organizuje pierwsze kursy pracy socjalnej, pisze podręczniki, tworzy podwaliny zawodu.

Całość 11 (2 strony s.77-80 1908-1913) – Alice Salomon opisuje pewne problemy związane z „dojrzwaniem” instytucji. Organizacja, którą stworzyła teraz zaczyna wywierać na nią wpływ, sprawiać trudności jak „dorastające dziecko” rodzicom. To fragment związany z dostrzeganiem przez A. Salomon pewnej inercji instytucji, która wymyka jej się częściowo spod kontroli, działa chwilami jak samodzielny podmiot, wręcz wymaga od niej pewnych działań. Takie przekonanie, jak również odczucie pewnej rutyny, zwyczajności po okresie pionierskiego uniesienia związanego z momentem założenia i samymi początkami szkoły jest najbliższe strukturze procesowej zwanej instytucjonalnym wzorcem działania.

Całość 12 (7 stron, s. 81-88, rok 1909) to opis podróży Alice Salomon po Ameryce Północnej związanych z mianowaniem jej na urzędniczkę (sekretarz-korespondent) Międzynarodowej Rady Kobiet. Spełnia się po raz kolejny marzenie Alice z dzieciństwa o podróżach i marzenie jej ojca, które po nim odziedziczyła, by cały świat był jej domem – Alice wprowadza w życie biograficzny plan działania. Jednocześnie zauważa w Ameryce, że kobiety osiągnęły tam dużą niezależność i prowadzą wspaniałą działalność społeczną (np. spotkanie z Jane Adams w Chicago i wizyta w Hull House). Są tu więc także akcenty struktury procesowej dotyczącej przemiany – nowego myślenia o kobietach, odkrycie ich nowych możliwości.

Całość 13 (8 stron, s.89-97, lata 1904-1914) to przedstawienie lat dekady przed pierwszą wojną światową z perspektywy kolektywnego (płciowego) biograficznego planu działania – intencjonalnych działań organizacji kobiecych walczących o emancypację i z drugiej strony z pozycji instytucjonalnego wzorca, któremu podlegała sama narratorka – opis nieporozumień, konfliktu odmiennych stanowisk, „tarć” z innymi przedstawicielkami ruchu emancypacyjnego głównie na tle innego rozumienia emancypacji i feminizmu.

Całość 14 (1 strona, s. 97-98 rok, 1914) - element trajektorii – opis śmierci siostry Alice, który wstrząsnął jej życiem prywatnym, które przez dziesięć lat upływało szczęśliwie.

Całość 15 (2 strony, s. 98-100, lato 1914) spotkanie Międzynarodowej Rady w Rzymie i potem w Berlinie praca nad stworzeniem protokołu – instytucjonalny wzorzec. Następnie wyjazd do Irlandii, gdzie mogła znaleźć Lady Aberdeen, by zatwierdzić protokół – w Irlandii Alice zastaje wybuch pierwszej wojny światowej –

dekret wojenny, że żaden obywatel Niemiec nie może opuścić Irlandii, Alice nie może wrócić do kraju – trajektoria wojenna, sama Alice pisze: „Tak właśnie dostałam pierwszą lekcję na temat wojny” (Salomon 2004: 100).

Całość 16 (3 i pół strony, s.101-104, rok 1914) - choć w tym fragmencie czytelnicy dowiadują się o śmierci matki Alice, fakt ten jest przedstawiony poniekąd jako tło dla „najważniejszej decyzji jaką kiedykolwiek Alice podjęła” czyli nawrócenie na chrześcijaństwo. Ta potrzeba długo wcześniej w niej tkwiła, czy rozwijała się, ale dopiero, gdy matka zmarła mogła ostatecznie podjąć tę decyzję (wiedząc, że dopóki matka żyje – nigdy by się z tym nie pogodziła). Biograficzny plan działania i element przemiany – w chrześcijaństwie odkrywa największą motywującą siłę do czynienia dobra, dążenia do braterstwa, sprawiedliwości społecznej.

Całość 17 (7 stron, s. 105-111, lata 1914-1916) - wybucha pierwsza wojna światowa – trajektoria związana z wojną, ale chyba w odczuciu Alice nie kolektywna. Alice Salomon smutno konstatuje, że większość rodaków nie podzielała jej przekonań – większość sądziła, że militarizm, podboje, polityka siły i ekspansji są uzasadnione. Alice zaś załamana pisze: „Wierzyłam w ludzkość, a ludzkość upadła. Pracowałam na rzecz relacji światowych. Ich już nie ma. Nie zostało nic poza narodami: atakującymi się, nienawidzącymi, walczącymi ze sobą” (Salomon 2004:105). Udaje się jej jednak wprowadzać elementy biograficznego planu działania – zgodnie ze swoim powołaniem stara się pomagać działając w kobiecej organizacji Women’s War Service League.

Całość 18 (9 stron, s. 112-120, lata 1917-1919) to okres pracy Alice Salomon w Departamencie Wojny (Kriegsamt). Rozpoczął się pobór kobiet do wojska i Alice została mianowana szefową wydziału do spraw kobiet w Departamencie Wojny. Mimo braku chęci, przekonania, braku nawet odrobiny narodowego entuzjazmu (Salomon 2004: 112) zgodziła się, bo wywierano na nią presję, inaczej i tak byłaby wcielona, a wołała „zatopić się” w swojej pracy. Trajektoria w tym przypadku była łagodnym wciąganiem w maszynę wojenną, choć Alice była świadoma tego „podstępu”.

Całość 19 (4 strony, s. 121- 125, lata 1919-1920) - instytucjonalny wzorzec – Alice Salomon mimo namów, by startowała do parlamentu odmówiła ze względu na szkołę. Następował kolejny etap jej kariery. Jednocześnie jest to fragment o wprowadzonym z sukcesem biograficznym planie działania kobiet. Weszły do Reichstagu, współpracowały przy tworzeniu konstytucji.

Całość 20 (7 stron, s. 125-132, rok 1920) - pre-wojenna trajektoria narodowa. Alice Salomon opisuje kryzys młodej republiki, pierwsze przed-hiterowskie mordy na tle politycznym, zamachy, intrygi.

Całość 21 (4 i pół strony, s. 133-138, rok 1920) to początek rozdziału, ale zatytułowany tak samo jak poprzedni, zaopatrzony tylko w numer „II” wskazujący niejako na drugą część fragmentu „Czternaście lat demokracji”. Ta całość dotyczy odczucia trajektorii związanej z tym, że jest inna – między innymi z zaobserwowanymi przez Alice pierwszymi przypadkami antysemityzmu w jej otoczeniu, ale także sytuacjami, w których nie zyskiwała poparcia i przez które zapewne czuła się w jakimś sensie obca – tak było na przykład z brakiem aprobaty jej współpracownic w związku z chęcią uczestnictwa w pierwszej po wojnie konferencji Międzynarodowej Rady w Oslo.

Całość 22 (prawie 7 stron, s. 138- 145, lata 1923-1924) - Alice Salomon opisuje swoje podróże po Ameryce. Szczególnie część, która dotyczy bardzo udanego objazdu z wykładami oraz książki o Stanach Zjednoczonych, może być uznana za

jedną z przemian w niezwykłym życiu jej autorki. Alice Salomon odkrywa w sobie nowe możliwości.

Całość 23 (2 strony, s. 145-147, lata 1924-1927) – instytucjonalny wzorzec działania, Alice Salomon odbywa wiele podróży służbowych jako członkini „International Council” a także zasiadająca w Komitecie Doradczym Ligi Narodów.

Całość 24 (1 i pół strony, s. 147-149, lata 1928-1933) – kolejne odczucie trajektorii – z powodu żydowskiego pochodzenia Alice Salomon, niemiecka rada nie może jej poprzeć na szefową Międzynarodowej Rady – mimo poparcia innych narodowych komitetów. A. Salomon referuje to tak: „(...) szefowa niemieckiej Narodowej Rady Frau Eder powiedziała Lady Aberdeen, że to (wybór Alice Salomon – przyp. tłum.) byłoby niemożliwe – że nietolerancja tak szybko rozszerza się w Niemczech, że Narodowa Rada nie mogłaby poprzeć nikogo z mojej ‘rasy’. Lady Aberdeen była tak zszokowana i oburzona, że przez długi czas w ogóle o tym nie wspominała. Było mi szkoda moich niemieckich koleżanek. Nie wierzę, żeby one same były zatrute (nienawiścią - przyp.tłum.) po tylu latach przyjaznej współpracy. Zapewne z niesmakiem wyrażały tę postawę w organizacji, która powstała przede wszystkim, by zwalczać takie uprzedzenia. Jednak nie mogę się oszukiwać - z moim ciągłym naleganiem na respektowanie zasad Międzynarodowej Rady musiałam być dla nich niewygodna. Było to (jednak – przyp. tłum.) szczęśliwe dla mnie zrzucenie losu; nikt nie wie, co zrobiliby mi później naziści, gdybym otrzymała to stanowisko. Zapewne nie daliby mi wyboru, jaki jednak mi dali, między wygnaniem, a obozem koncentracyjnym.”

Całość 25 (prawie 1 strona, s. 150-151, rok 1924), początek rozdziału czternastego, ale ponownie zatytułowanego jak dwa poprzednie, choć z podtytułem „III Społeczna odbudowa 1924-1929”. Ta całość stanowi o biograficznym planie działania „płci” – kobiety w Reichstagu bez względu na przynależność partyjną „lobbowaly” na rzecz ustaw chroniących prawa dzieci i tak dalej. Biograficzny plan działania można w dalszej części tego fragmentu odnieść do profesji, która zyskiwała na znaczeniu, a szkoły pracowników socjalnych stawały się coraz liczniejsze.

Całość 26 (prawie 7 stron, s. 151-158, lata 1924-1929), Alice Salomon opisuje dzieje szkoły, a także dalsze etapy swojej kariery – instytucjonalny wzorzec działania.

Całość 27 (5 i pół strony s. 159-164, lata 1929-1934), kolejny rozdział o tym samym tytule, podtytuł: „Wtedy nadszedł koniec”. Alice zarysowuje tło polityczne i gospodarcze związane z dochodzeniem nazistów do władzy. Koncentruje się na trajektorii narodu. Opisuje narastające przerażenie zwiększającą się władzą hitlerowców i organizowanie samoobrony przez partie republikańskie, czego efektem były walki uliczne między stronnikami obu sił politycznych. Salomon konstatuje: „W Republice Weimarskiej przestało być bezpiecznie”. Ale sygnalizuje także trajektorię, którą przeżywają kobiety, które „powinny wrócić do domów i zostawić pracę mężczyznom.”

Całość 28 (7 stron, s. 165-172, lata 1905-1932), Alice Salomon podkreśla, że to ludzie byli najważniejsi podczas jej życia w Niemczech, a nie rady, komitety, organizacje. Jednak to właśnie dzięki współtworzeniu przez nią instytucji i uczestniczeniu w innych jej bliscy współpracownicy w jej sześćdziesiąte urodziny organizują przyjęcie, rząd pruski przyznaje jej srebrny medal za specjalne zasługi dla państwa, a władze szkoły ogłaszają, że będzie ona jej patronką – instytucjonalny wzorzec, „zwykłe” koleje losu zasłużonego pracownika.

Całość 29 (lata 1933-1937) jest niejako złożona z trzech podczęści: (7 s. 173-180), rozdział 17 pod tytułem „Strumień lawy” traktuje o narastającym

antysemityzmie, zastraszaniu, ustawach norymberskich – trajektoria Żydów, rozdział 18 (ponad 7 stron, s. 181-187), traktuje nadal o trajektorii Żydów, ale Alice Salomon przedstawia ten proces na przykładzie indywidualnych przypadków osób znanych jej, osób z najbliższego zawodowego otoczenia, rozdział 19 „Szpieg za plecami” (2 strony, s. 188-190) to kontynuacja „ilustrowania” trajektorii tym razem przez pryzmat przeżyć samej autorki.

Całość 30 (ponad 9 stron, s. 191-200, maj 1933-1934), rozdział 20 o wydźwięku trajektoryjnym, choć jej ofiarami są różne podmioty. Na początku autorka koncentruje się na działaniach nazistów wobec szkoły, następnie ich presji wobec kobiet jako generalnej kategorii społecznej (w szczególności na rynku pracy), a na koniec autorka opisuje swoje przeżycia wobec wydanego jej zakazu wyjazdu na spotkanie International Council of Women.

Całość 31 (7 i pół strony, s. 201-208, kwiecień 1933 - 1934), w rozdziale 21, „Silni i słabi” autorka autobiografii pisze początkowo o swoim celu życiowym (pomóc powołać do życia taki porządek społeczny, w którym będzie więcej sprawiedliwości, równości szans, głębsze poczucie sprawiedliwości i braterstwa), co jest znaczącym elementem planu biograficznego, ale szybko przechodzi do opisu trajektorii wojennej, której ofiarą jest naród, a niestety pracownicy społeczni przyczyniają się do wprowadzania „porządku” przeciwnego do tego, o którym marzyła Alice.

Całość 32 (10 i pół strony, s. 209-219, lata 1933-1937), rozdział 22 pod tytułem „Bóg i Cezar” i następny o charyzmatycznym pastarze, dalszy opis trajektorii od strony gwałtu na instytucji kościelnej i wspólnocie wierzących (powołanie przez zwolenników Hitlera nowego „niemieckiego” kościoła). Wskazany charyzmatyczny kaznodzieja starał się podtrzymywać wszystkich na duchu – jego portret i działania jeszcze bardziej podkreślają trajektorię wielu Niemców jako wiernych.

Całość 33 (8 i pół strony, s. 220-228, maj 1937-wrzesień 1937), „szczyt” trajektorii Alice Salomon – zostaje zmuszona przez nazistów do wyjazdu z ojczyzny. Przesłuchiwana przez kilka godzin, pisze jaki stygmat nadaje przesłuchanie przez Gestapo, ale też, jaki jest to test nie tylko przyjaźni, lojalności przyjaciół, lecz także jaki to test dla własnej psychiki i jak głęboki ślad krzywdy pozostawia.

Koda (pół strony, s. 228-229, wrzesień 1937-1942) to podsumowanie okresu emigracji, o którym już autobiografia nie traktuje. Autorka krótko pisze o trudach siedmiu lat życia w nowym kraju. Wspomina o sprawach błahych, jak nabyta umiejętność gotowania z książki kucharskiej, a następnie o domu, który jak można mniemać początkowo traktuje dosłownie, a następnie metaforycznie i przechodzi do ostatnich uwag o kondycji narodu niemieckiego, pozostawiając mu przesłanie kierowania się zasadami moralnymi, ponownego odkrycia podstawowych praw ludzkiego współistnienia jak prawo współzależności i braterstwa.

Autobiografie R. Hössa i A. Salomon – o niektórych podobieństwach i różnicach

Podobnie jak autobiografia R. Hössa, autobiografia A. Salomon różni się od narracji biograficznej w ścisłym sensie, bo zawiera wiele odniesień, obszernych fragmentów dotyczące szerokiego kontekstu społecznego, komentarzy na temat sytuacji politycznej, krajowej i międzynarodowej, rozwoju i stanu narodu (Czyżewski, Rokuszewska-Pawełek 1989a: 37). W pewnym sensie podobieństwem również jest to, że można te autobiografie indywidualne traktować jako pomoc w wyjaśnianiu biografii narodu, z tym, że o ile ta pierwsza jest jakby soczewką, w której skupione są

procesy zbiorowe (szczególnie te związane z nazizmem, por. Czyżewski, Rokuszewska-Pawełek 1989a: 39), strumyczkiem, który zlewa się w nurcie rwącej wody, daje się ponieść, a druga – ich obróconym obrazem, negatywem, indywidualną drogą pod prąd biegowi rzeki życia zbiorowego.

Ciekawe, że u Alice Salomon także występuje okres „heroicznego okresu pionierskiego” związanego z organizacją szkoły pracy socjalnej (u R. Hössa była to organizacja nowego obozu, Czyżewski, Rokuszewska-Pawełek 1989a: 58). Ale u szefa obozu koncentracyjnego nie występują rozterki moralne (Czyżewski, Rokuszewska-Pawełek 1989: 59), które to kwestie często podejmowane są w autokomentarzach Alice Salomon, jako sumienia nazistów; w tym sensie obie biografie mogą być traktowane jako dopełniające się wzajemnie spojrzenia. Höss reprezentuje osoby, które tłumaczą swoją biografię, swoje zachowania jako „efekt presji nieusuwalnych i szczególnie dojmujących okoliczności zewnętrznych, nad którymi nie sprawuje kontroli” (Czyżewski, Rokuszewska-Pawełek 1989a: 62), a Alice Salomon – postawę, która mimo ogromnego nacisku tych okoliczności zewnętrznych dowodzi możliwości budowania swojego życia w opozycji do nich, wykorzystując je jako negatywny punkt odniesienia.

W pewnym sensie gdzieś pomiędzy tymi biegunami lokuje się postawa Marianne Weber, która pisze, że przecież bezpośrednio nie była niczemu winna. Nie przeciwstawiała się nieaprobowanej przez nią od początku władzy, by ratować swoje życie, ale jednocześnie jako członkini swojego narodu poczuwała się do „niewyjaśnionej zbiorowej winy”, która miała ciążyć nad nią do końca życia (Weber 2008: 408). Hössa prowadziły dwie gwiazdy: ojczyzna i rodzina (Czyżewski, Rokuszewska-Pawełek 1989: 64), a Alice Salomon trochę z konieczności, a trochę z powodu biograficznego planu działania dokonuje transgresji tych podmiotów odniesienia na szersze zbiorowości: swoich wychowanków i społeczność międzynarodową. Höss, choć uważał, że zawsze był twardy i dawał sobie radę, ostatecznie uznaje swe życie za przegrane, a Salomon, choć życie miała pełne cierpienie, uważa je mimo wszystko za szczęśliwe i spełnione.

Można sądzić, że osobowość Hössa może być rozpatrywana w kategoriach osobowości autorytarnej i autorytarnego podporządkowania: „stoi zawsze w służbie jakichś autorytetów” i „nieustannie żyje tylko z drugiej ręki” (Czyżewski, Rokuszewska-Pawełek 1989b: 165 za Broszatem). Zupełnie inaczej należy odczytywać cechy osobowości Alice Salomon – samodzielna, wewnątrzsterowna, współczująca, empatyczna i upełnomacniająca, z własnym, oryginalnym programem na życie. Być może wyjaśnienie można tu szukać w zmianach ich postaw wobec religii. R. Höss przeszedł kryzys wiary i odszedł od katolicyzmu (Czyżewski, Rokuszewska-Pawełek 1989b: 169), natomiast Alice Salomon z urodzenia wyznawczyni judaizmu, nie mając w domu ani w szkole kontaktu z tą religią, w wieku dorosłym przeszła na chrześcijaństwo, wyznanie protestanckie; ten pierwszy więc potrzeby duchowe, religijne wręcz, zaspokajał być może przez oddanie nazizmowi, Alice Salomon dzięki nawróceniu na chrześcijaństwo zyskała ważny punkt oparcia w wierze.

R. Höss opisywał straszne wydarzenia w sposób uderzająco, przerażająco „zwyyczajny” (por. Czyżewski, Rokuszewska-Pawełek 1989b: 170). Alice Salomon również opowiada w sposób zwyyczajny, zarówno o rzeczach dramatycznych, jak i o rzeczach wyjątkowych, o wyjątkowych wydarzeniach, osiągnięciach. W przypadku pierwszej osoby jest to ucieczka, racjonalizacja, próba poradzenia sobie ze straszną rzeczywistością, której częściowo jest konstruktorem, w przypadku drugiej próba poradzenia sobie z przekonaniem o nieuchronności bycia zdefiniowaną jako: winna i potencjalna ofiara.

Autorzy opracowania piszą o bezpośrednim związku zwyczajności relacji z mentalnością nazistowską i wskazują między innymi na „wyparcie bezpośredniej narracji biograficznej przez rozbudowane fragmenty analityczne, w których Höss zajmuje zdystansowaną pozycję obserwatora, socjologa, psychologa i historyka” i na „dominację wzorca instytucjonalnego w obrębie istniejącej wątpliwej narracji biograficznej (opowiadanie o udziale w zbrodni jest prezentowane jako relacja na temat osiągnięcia i realizacji kolejnych etapów kariery instytucjonalnej; jednocześnie relacja skoncentrowana jest wokół kwestii organizacyjnych, technicznych i proceduralnych)” (Czyżewski, Rokuszewska-Pawełek 1989b: 171). Autorzy ci za Riemannem nazywają to zjawisko „zasypaniem” faz biograficznych przez pobyt w instytucjach” (Czyżewski, Rokuszewska-Pawełek 1989b: 175) i wiążą to z przebywaniem w instytucjach totalnych.

W autobiografii Alice Salomon występuje także wiele fragmentów analitycznych i często przyjmuje ona rolę komentatora wydarzeń społeczno-historycznych, jednak nie spełnia to funkcji zdystansowania się od sprawstwa, nie jest to wyparcie własnej narracji biograficznej, ale raczej ukazanie tła, dzięki któremu może wyjaśnić lepiej swoje postępowanie, swoje pionierskie i emancypacyjne dążenia (a po części również forma quasi-naukowych analiz). Obowiązki służbowe, zawodowe, organizacyjne, którymi zastrajał się Höss w przypadku Salomon nie miały znaczenia, ponieważ zawód pracownika socjalnego był dopiero konstruowany, a organizacje ruchu kobiecego także dużo mniej stabilne i hierarchicznie obywatelskie (dziś być może dałoby się powiedzieć, że to prototypy organizacji w ruchu, organizacji sieciowych, Masłyk-Musiał 2003, Sikorski 2001). Organizacje, które współtworzyła Alice Salomon, instytucja, którą powołała (szkoła), wizje, które realizowała, spełniały raczej funkcje przydawania kontroli, poczucia sprawstwa, partycypacji, upelnomocnienia, dawały poczucie samorealizacji i oferowania takich możliwości wielu innym osobom (jeśli nie wręcz całym kategoriom: kobietom). Elementami języka, który odzwierciedla taką postawę i działania w przeciwieństwie do „języka Trzeciej Rzeszy” (jak: „akcja”, „likwidacja”, „naród”, „żydostwo”, „narodowosocjalistyczny światopogląd”, por. Czyżewski, Rokuszewska-Pawełek 1989b: 175) są określenia, które komponują się w meta-język, który język mentalności nazistowskiej obejmuje, analizuje, dystansuje się do niego, włącznie z odwoływaniem się do chrześcijaństwa, pacyfizmu, Europy, Niemiec jako serca Europy (Salomon 2004: 173-4).

Autorzy opracowania dotyczącego autobiografii R. Hössa zrezygnowali z wypowiedziania się na temat osobowości swojego „bohatera”, a koncentrują się na tłumaczeniu narracji (m.in. zdystansowania się do strasznego jej toru, budując jakby paralelny tor sentymentalny) przez czynniki społeczne i moment historyczny (Czyżewski, Rokuszewska-Pawełek 1989b: 177). Wydaje się, że jeśli chodzi o Alice Salomon, heroizm jej biografii należy tłumaczyć bardziej cechami osobowości, poczuciem misji i raczej przeciwstawianiem się naciskom społecznym. Inna różnica kryje się w zdolnościach związanych z zasadami myślenia potocznego: złamanie przez Hössa zasady wymienialności perspektyw, nieumiejętność podjęcia punktu widzenia Innego (Czyżewski, Rokuszewska-Pawełek 1990: 120-121) nie odnosi się do Alice Salomon. Opisywała na przykład dylematy związane z określeniem stosunku wobec nazizmu osób wywodzących się z klasy średniej jednocześnie uznając Żydów za szczęśliwców, bo nie musieli przeżywać tych rozterek (Salomon 2004: 181).

Struktury procesowe biografii indywidualnej a kolektywna trajektoria

Pierre Bourdieu w swoich rozważaniach o relacji kapitału społecznego i losu klas używał pojęć „trajektoria indywidualna”, „trajektoria zbiorowa” i „trajektoria społeczna” (2005: 142-146). Pisał między innymi o możliwości pojawienia się niewspółmierności trajektorii danej frakcji i trajektorii jej klasy nazywając tę pierwszą „skrzywioną” (2005: 144). Takie ujęcie trajektorii nie wiąże jej koniecznie z postrzeganiem Schützego, w którym jednak trajektoria jest tą strukturą procesową, która wiąże się z cierpieniem i pozbawieniem jednostki wpływu na bieg wydarzeń. Antonina Kłoskowska również woli takie rozumienie wywodzące się z fizyki: „przebieg drogi życiowej, jej tor, wyznaczony masą i wektorem pędu, znanymi wymiarami początkowej pozycji – lokacji” (Kłoskowska 2005: 152). Jednocześnie jednak w kontekście badań nad przeżyciami wojennymi dopuszcza inne ujęcie: „Okres wojny i okupacji stanowił dla ogółu Polaków i wszystkich obywateli Drugiej Rzeczypospolitej zmianę trajektorii życiowej lub wręcz trajektorię w sensie przyjmowanym przez Fritza Schützego, to znaczy wydarzenie dramatyczne, wytrącające z normalnego biegu życia i dotkliwie w skutkach. Żydzi lub uznani za Żydów obywatele polscy znaleźli się w takiej właśnie sytuacji pod okupacją Niemiec hitlerowskich” (Kłoskowska 2005: 305). Można domniemywać, że przedstawione w tym fragmencie spojrzenie na sytuację ludzi pod okupacją to jeszcze nie kolektywna trajektoria, ale przynajmniej zbiór wielu podobnych losów o charakterze trajektoryjnym. Sam Schütze używa określenia „zbiorowa trajektoria nazizmu” (Schütze 1990: 338). W odniesieniu do biografii dwojga bohaterów tego opracowania można powiedzieć, że niektóre ich trajektoryjne fragmenty mają odzwierciedlenie w trajektoriiach zbiorowych bądź narodu w przypadku Hössa (trajektoria nazizmu) bądź mniejszości etnicznej w przypadku Salomon.

Biograficzne plany działania mają w przypadku R. Hössa odniesienie do jego indywidualnej tożsamości, a w przypadku A. Salomon – łączą się one z tożsamością społeczną, kolektywną, z historią i zbiorowymi losami kobiet, być może także historią i zbiorowymi losami Żydów.

Silne przekonanie o potrzebie odnalezienia własnej drogi, o powołaniu do pracy dzięki której bezpośrednio pomagałaby innym już w wieku kilku lat, rzutowało na wszystkie następne okresy życia Alice Salomon. Stąd w autobiografii wśród struktur procesowych odnaleźć można liczne biograficzne plany działania, a nawet tam gdzie pojawiają się instytucjonalne wzorce przebiegu historii życia to są one wynikiem realizowanych biograficznych planów działania, na przykład konieczności poddania się wymogom organizacji, które wcześniej powołała, albo współtworzyła.

Poza etapami biografii, które można by wiązać ze strukturą procesową zwaną trajektorią, a związanymi z tragediami rodzinnymi, pojawiają się w życiu Alice Salomon takie okresy, które wiążą poczucie ogarnięcia przez zewnętrzne, ubezwłasnowalniające, narzucające się okoliczności odnoszące się nie do indywidualnej biografii, a do „historii życia” kategorii zbiorowych. Alice wspomina zarówno procesy trajektorii związane z narodem coraz bardziej pogrążającym się w ideologii nazistowskiej, z osobami pochodzenia żydowskiego, jako czującymi się coraz bardziej naznaczonymi jako winne i potencjalne ofiary, a także z kobietami, które po latach stopniowej emancypacji przeżywają ponownie uprzedmiotowienie przez sprowadzenie ich roli do funkcji rozrodczych. Także z byciem kobietą, a szczególnie kobietą, która zyskała wykształcenie, wiążą się przykłady pozostałych struktur procesowych zwanych przemianami: podróże, transatlantyckie tournee

z wykładami, czy kontakt z tak sławnymi kobietami jak Jane Addams, który jest jakby odzwierciedleniem stopniowo odkrywanych możliwości przez kobiety w ogóle.

Zakończenie i propozycja dalszych badań

Biografia Alice Salomon w perspektywie analizowanych tu struktur procesowych i relacji między trajektorią biograficzną i kolektywną narodu niemieckiego (szczególnie okresu nazizmu) jest w wielu aspektach „rewersem” biografii R. Hössa. Dzieli je sposób reakcji na nazizm, sposób autoprezentacji i cele pisania autobiografii. Pierwsza postać pisze autobiografię, bo nie była anonimową, „zwykłą” ofiarą (o swoistym przesłaniu dla swojego narodu pisze w cytowanej wyżej przedmowie), a ta druga dlatego, że nie była szeregowym oprawcą. Osoby te reprezentują przeciwstawne systemy wartości: z jednej strony nazistowska eugenika, niszczenie wszelkich słabych i „innych” w służbie tworzenia *Lebensraum* dla rasy panów (a także podporządkowanie kobiet), a z drugiej - internacjonalizm, pomoc słabszym i „innym”, przekonywanie kobiet do wchodzenia w przestrzeń publiczną. Życie Alice Salomon było podporządkowane służbie społecznej, życie Hössa służbie wojskowej. Ta pierwsza postać spełniała się realizując mimo wielu przeciwności historycznych swoje biograficzne plany działania, które miały na celu emancypację, uppełnomocnienie grup upośledzonych społecznie. Ta druga wykazywała „całkowitą niemożność myślenia w kategoriach motywów kierujących innymi ludźmi, wczucia się w ich sytuację” (Czyżewski, Rokuszewska-Pawełek 1990: 120). Dla Salomon coraz ważniejsza w życiu stawała się religia, Höss się od niej coraz bardziej dystansował. W artykule zasygnalizowano potrzebę zbadania autobiografii Alice Salomon, w kontekście badań nad autobiografiami osób takich jak R. Höss, bo stanowiłoby to materiał o odmiennej relacji trajektorii biograficznej i trajektorii kolektywnej Niemców w czasie dojrzewania ideologii narodowego socjalizmu i okresie pierwszych lat sprawowania władzy przez Hitlera; materiał przydatny w ciągle jeszcze pobrzmiewającej dyskusji o charakterze narodowym ówczesnych Niemców. W niniejszym tekście skupiono się na przypisaniu poszczególnym częściom autobiografii struktur procesowych. Wydaje się, że szczególnie istotne dla dalszych analiz byłoby podjęcie tych części narracji Alice Salomon, które odnoszą się do procesów trajektorii wojennej (czy przedwojennego okresu terroru nazistowskiego) związanej z „życiem” całych zbiorowości – na przykład kobiet czy osób pochodzenia żydowskiego. Kategoria trajektorii do badań nad przeżyciami wojennymi była już wykorzystywana (Schütze 1990, 1992a, 1992b, Ślęzak 2005). Ciekawe byłoby zapewne zbadanie, na ile trudności z odnalezieniem się na emigracji są kontynuacją trajektorii przedwojennej i wojennej, jednak do tego okresu nie ma już materiału autobiograficznego.

Bibliografia

- Berger, Peter, Thomas L. Luckmann (1983) *Spółeczne tworzenie rzeczywistości*. Warszawa: PIW.
- Bokszański, Zbigniew (2006) *Tożsamości zbiorowe*. Warszawa: PWN.
- Bourdieu, Pierre (2000) *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądenia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.

- Czyżewski, Marek, Alicja Rokuszewska-Pawełek (1989a) "Analiza Autobiografii Rudolpha Hössa. Część I." *Kultura i Społeczeństwo* 33(2): 35-36.
- (1989b) "Analiza Autobiografii Rudolpha Hössa. Część II." *Kultura i Społeczeństwo* 33(3-4): 163-181.
- (1990) "Analiza Autobiografii Rudolpha Hössa. Część III." *Kultura i Społeczeństwo* 34(1): 119-135.
- Czyżewski, Marek (1997) "Wprowadzenie do tekstu Fritza Schützego." *Studia Socjologiczne* 144 (1): 9-10.
- Czyżewski, Marek, Andrzej Piotrowski i Alicja Rokuszewska-Pawełek redaktorzy (1996) *Biografia a tożsamość narodowa*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Domecka, Markieta, Adam Mrozowicki (2008) "Robotnicy i ludzie biznesu. Wzory karier zawodowych a zmiana społeczna w Polsce." *Przegląd Socjologii Jakościowej* IV (1): 136-155. Dostęp lipiec 2008 (http://www.qualitativesociologyreview.org/PL/archive_pl.php).
- Gorzko, Marek (2004) *Typ doskonały materiału socjologicznego. O niektórych zastosowaniach metody biograficznej w socjologii polskiej*, Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Kaźmierska, Kaja (1997) "Analiza procesu wykorzenienia w narracjach wojennych mieszkańców Kresów Wschodnich." *Studia Socjologiczne* 144(1): 57-84.
- Kłoskowska Antonina (1990) "Kulturologiczna analiza biograficzna". S.171-195 w *Metoda biograficzna w socjologii*, pod redakcją Włodarek Jan, Ziółkowski Marek, Warszawa-Poznań, PWN.
- (2005) *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kołodziej-Durnaś A. (2008) "Alice Salomon i szkoła jej imienia – w setną rocznicę założenia." *Praca Socjalna* 6/2008: 111-120.
- Konecki, Krzysztof (1990) "Trajektoria nowego w organizacji przemysłowej". S. 313-323 w *Metoda biograficzna w socjologii*, pod redakcją Włodarek Jan, Ziółkowski Marek, Warszawa-Poznań, PWN.
- (1992) *Nowi pracownicy a kultura organizacyjna przedsiębiorstwa. Studium folkloru fabrycznego*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- (2000) *Studia z metodologii badań jakościowych. Teoria ugruntowana*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Lees, Andrew (2004a) "Preface and Acknowledgements." S. ix-x w *Character is Destiny. The Autobiography of Alice Salomon* pod redakcją A. Lees, A. Arbor. The University of Michigan Press.
- (2004b) "Introduction." S.1-7 w *Character is Destiny. The Autobiography of Alice Salomon* pod redakcją A. Lees, A. Arbor. The University of Michigan Press.
- Masłyk-Musiał, Ewa (2003) *Organizacje w ruchu. Strategie zarządzania zmianami*. Kraków: Oficyna Ekonomiczna

- Piotrowski, Andrzej (1996) "Wstęp" w *Biografia a tożsamość narodowa*, pod redakcją M. Czyżewski, A. Piotrowski, A. Rokuszewska-Pawełek, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Prawda, Marek (1989) "Biograficzne odtwarzanie rzeczywistości (O koncepcji badań biograficznych Fritza Schütze)." *Studia Socjologiczne* 115(4): 81-98.
- Riemann, Gerhard, Fritz Schütze (1992) "Trajektoria jako podstawowa koncepcja teoretyczna w analizach cierpienia i bezładnych procesów społecznych." *Kultura i społeczeństwo* 39(2): 89-109.
- Rokuszewska-Pawełek, Alicja (1996) "Miejsce biografii w socjologii interpretatywnej. Program socjologii biografistycznej Fritza Schützego." *ASK* 1: 37-54.
- Salomon, Alice (1937a) *Education for Social Work. A Sociological Interpretation based on an International Survey*. Zurich-Leipzig: Verlag fur Recht und Gesellschaft A.-G.
- (1937b) "Memorandu". S. 575-584 w Salomon Alice (2003) *Frauenemanzipation und soziale Verantwortung. Augewahlte Schriften Band 3: 1919-1948*. (Hrsg. Adriane Feustel) Berlin: Luchterhand.
- (1983) *Character ist Schicksal. Lebenserinnerungen*. (Hrsg. Rüdiger Baron, Rolf Landwehr) Weinheim und Basel: Beltz.
- (1997) *Frauenemanzipation und soziale Verantwortung. Augewahlte Schriften Band 1: 1896-1908*. (Hrsg. Adriane Feustel) Berlin: Luchterhand.
- (2000) *Frauenemanzipation und soziale Verantwortung. Augewahlte Schriften Band 2: 1908-1918*. (Hrsg. Adriane Feustel) Berlin: Luchterhand.
- (2003) *Frauenemanzipation und soziale Verantwortung. Augewahlte Schriften Band 3: 1919-1948*. (Hrsg. Adriane Feustel) Berlin: Luchterhand.
- (2004) *Character is Destiny. The Autobiography of Alice Salomon* pod redakcją A. Lees, A. Arbor: The University of Michigan Press.
- Schütze, Fritz (1984) "Kognitive Figuren des autobiographischen Stegreiferzählens." S. 78-117 w *Biographie und soziale Wirklichkeit. Neue Beiträge und Forschungsperspektiven*, pod redakcją M. Kohli, G. Robert. Stuttgart: Metzler.
- (1990) "Presja i wina: doświadczenia młodego żołnierza niemieckiego w czasie drugiej wojny światowej i ich implikacje biograficzne." S. 325-339 w *Metoda biograficzna w socjologii*, pod redakcją J. Włodarek, M. Ziółkowski, Warszawa-Poznań: PWN.
- (1992a) "Pressure and Guilt: War Experiences of a Young German Soldier and Their Biographical Implications (Part 1)" *International Sociology* 7(2): 187-208.
- (1992b) "Pressure and Guilt: War Experiences of a Young German Soldier and Their Biographical Implications (Part 2)" *International Sociology* 7(3): 347-367.
- (1997) "Trajektorie cierpienia jako przedmiot badań socjologii interpretatywnej." *Studia Socjologiczne* 144(1): 11-56.
- Sikorski, Czesław (2001) *Zachowania ludzi w organizacji*. Warszawa: PWN.
- Ślęzak, Monika (2005) "Trajektoria cierpienia jako kategoria analizy w badaniach etnicznych (propozycje badań)." S. 301-315 w *W kręgu socjologii*

interpretatywnej – zastosowanie metod jakościowych, pod redakcją J. Leoński, A. Kołodziej-Durnaś, Szczecin, ECONOMICUS.

Weber, Marianne (2008) *Kobiety wypędzone. Opowieść o zemście zwycięzców*. Zakrzewo: Wydawnictwo Replika.

Wieler, Joachim (1987) *Er-Innerung eines zerstörten Lebensabends: Alice Salomon während der NS-Zeit (1933-1937) und im Exil (1937-1948)*. Darmstadt: Lingbach.

Schuler, Anja (2004) *Frauenbewegung und Soziale Reform. Jane Addams und Alice Salomon im transatlantischen Dialog, 1889-1933*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Cytowanie

Kołodziej-Durnaś, Agnieszka (2010) "Autobiografia Alice Salomon – struktury procesowe biografii a losy narodu niemieckiego" *Przegląd Socjologii Jakościowej*, Tom VI numer 2. Pobrano Miesiąc, Rok (http://www.qualitativesociologyreview.org /PL/archive_pl.php).